

הסוגיא השלושים ואחת – ריב"ח משום ראב"י (י ע"ב)

- [1] ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: אל יעמד אדם במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר: ממעמקים קראתיך ה' (תהלים קל א).
- [2] תניא נמי הכי: לא יעמד אדם לא על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל, לפי שאין גבהות לפני המקום, שנאמר: ממעמקים קראתיך ה', וכתוב: תפילה לעני כי יעטוף (תהלים קב א).
- [3] ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: המתפלל צריך שיכוון את רגליו, שנאמר: ורגליהם רגל ישרה (יחזקאל א ז).
- [4] איכא דאמרי, אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן אמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: מאי דכתיב לא תאכלו על הדם (ויקרא יט כו)? לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם.
- [5] אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן אמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל, עליו הכתוב אומר: ואותי השלכת אחרי גויך (מלכים א יד ט). אל תקרי גויך אלא גאיך – אמר הקב"ה: לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים?

מסורת התלמוד

- [1] ירושלמי ברכות ב ג, ד ע"ד; מגילה א יא, עא ע"ג; קהלת רבה ד יז. [2] תוספתא ברכות ג יז, עמ' 16.
[3] ירושלמי ברכות א א, ב ע"ג. [4-5] השווה בבלי ברכות יד ע"א.

רש"י

תפלה לעני דרך עניות. יכוין את רגליו זו אצל זו. ורגליהם רגל ישרה נראין כרגל אחד.

תקציר הסוגיא

ביסוד סוגיא זו עומד קובץ של ארבע מימרות של האמורא רבי יוסי ברבי חנינא משום התנא רבי אליעזר בן יעקב. המימרא הראשונה נתמכת על ידי ברייתא. כל המימרות עוסקות בהתנהגות נאותה בשעת התפילה: יש לעמוד במקום נמוך, ברגל ישרה, ולהתפלל לפני ארוחת הבוקר. רעיונות אלו נסמכים בדרשות מפסוקים. מדובר במימרות שעל גבול ההלכה והאגדה, והן מגשרות בין סוגיות האגדה הקודמות לסוגיא זו, לבין הסוגיות ההלכתיות הבאות.

עיון מביא לכמה תובנות בעניין תולדותיהם של מנהגי תפילה שונים: מוצע כאן שהחומר התנאי המובא בסוגיא הנו דרישה שלא להתפלל תוך כדי עמידה על רהיטים גבוהים אלא על גבי קרקע מוצקה, וזאת משום שהתנוחה המסוכנת אינה מאפשרת תפילה בכוונה. בתקופת האמוראים הורחב האיסור גם לעמידה על קרקע גבוהה, משום שעמידה במקום נמוך נתפסה כביטוי לענווה. התפילה ברגל ישרה נועדה מלכתחילה למנוע חשיפת האיברים לרצפה, אך בעקבות פיתוח הקדושה, המשווה בין תפילת האדם לשבח המלאכים, החלו לפרש שתפילה ברגל ישרה היא חיקוי של המלאכים. יש לראות בהימנעות מאכילה קודם התפילה חלק ממגמה לאסור כל פעילות אנושית אישית לפני התפילה, מגמה המשתקפת בבבלי ברכות יד ע"ב.

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגיא זו הינה קובץ של "מימרות תנאיות" של רבי יוסי ברבי חנינא בשם רבי אליעזר בן יעקב בעניין התפילה. ונראה שבעל הגמרא שלנו הביאן כאן משום שרצה לכלול אותן בראש מסכת ברכות, וכפי שראינו לעיל בנוגע לחטיבות אגדה אחרות שנכללו בפרק.¹

קובץ דומה מצאנו בפרק ה בבבלי ברכות לא ע"א-ע"ב, ושם ישנה רשימה של ספק הלכות ספק מידות טובות בנוגע לתפילה, הנדרשות מפסוקים בספר דניאל ובסיפור חנה שבשומאל א פרק א. אך בסוגיא שלנו, המכנה המשותף אינו המקור המקראי של החומר, אלא בעלי המימרות, האמורא רבי יוסי ברבי חנינא, המוסר בשם התנא רבי אליעזר בן יעקב.²

למה שיבץ בעל הגמרא מימרות אלו דווקא כאן, בסוף הדיון במשנה ב בפירקין ולפני הדיון במשנה ג? הסוגיא שלנו אמנם משתלשלת מן הקודמת, שהרי גם שם היה לנו קובץ מימרות של רבי יוסי ברבי חנינא, בעניין אלישע, אך כפי שראינו,³ בעל הגמרא הביא את הסוגיא ההיא כדי לגשר בין הסוגיא שקדמה לה, "חזקיה", לסוגיא שלנו, מתוך כוונה לסיים את חטיבת האגדה המובאת במסגרת הדיון במשנה ב בפירקין (ברכות ט ע"ב-י ע"ב, הסוגיות "סומך", "ברכי נפשי", "חזקיה", "אלישע", והסוגיא שלנו) דווקא בסוגיא שלנו. ונראה שכמו בחטיבת האגדה הראשונה שסידר (ברכות ה ע"א-ח ע"ב), הוא רצה לסיים בדברים שעל גבול ההלכה והאגדה, כמעבר וגשר חזרה לדברי ההלכה שבסוגיות "רבי יהושע" ו"לא הפסיד" והבאות אחריהן (ח ע"ב-ט ע"א). בחטיבה הראשונה בחר בהלכות ההשתתפות בקריאת התורה בבית הכנסת ובשניים מקרא ואחד תרגום,⁴ שהן על גבול המנהג וההלכה, כמעבר בין אגדה להלכה, וכאן נקט בקובץ נוסף של "הנחיות" מסוג זה, כמעבר לסוגיות בעניין סוף זמן קריאת שמע של שחרית ומשנה ג בפירקין. ואפשר שראה בהנחיות בעניין התפילה על גבי רהיטים [2,1] והתפילה ברגל ישרה [3] הד למחלוקת בית שמאי ובית הלל במשנה הבאה סמוך לאחר מכן, העוסקת בקריאת שמע על גבי המיטה ובתנוחה

1 ראה לעיל, הדיון בסוגיא יא, "מטתו", והדיון בסוגיא כט, "חזקיה", המדורים "מבנה הסוגיא ומהלכה".

2 לחלק ממימרות אלו יש מקבילות, שאינן מובאות בשם ריב"ח בשם ראב"י. ואף על פי כן נראה שקובץ שלם של מימרות בשם חכמים אלו הגיע אל בעל הגמרא שלנו, והוא שיבצן כאן כלשונן, ולא שייחס רעיונות ממקומות אחרים לחכמים אלו כדי לכוללם בקובץ אחד ולהביאם כאן – שהרי מה הרוויח מכך? ובכלל, בענייני אגדה אין לצפות לאחידות בייחוסים במקבילות השונות. מן החופשיות השוררת בייחוס נראה שעורכי הקבצים ראו בדברים אלו דברי אגדה, הגם שיש בחלקם הנחיות מאד ברורות בנוגע לתפילה, שנשמעות כהלכות פסוקות.

3 ראה לעיל, סוגיא ל, "אלישע", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

4 ראה לעיל, סוגיא יט, "קריאת התורה", וסוגיא כ, "רבא לבניה" (ח ע"א-ח ע"ב).

המדויקת. כמו כן, המימרא האחרונה בקובץ שלנו, בעניין אכילה לפני התפילה [5], מתייחסת למעשה גם לקריאת שמע, שהרי היא מסתיימת במילים "קבל עליו עול מלכות שמים". ואפשר שבחר לסיים במילים אלו כמעבר חזרה לקריאת שמע.

סדר שתי המימרות הראשונות אינו שווה בכל עדי הנוסח: יש המקדימים את עניין כיוון הרגליים [3] לעניין העמידה במקום גבוה [2-1]. ושואל כך היה במקור הדברים, בחינת תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם, אלא שהחליפו את הסדר ברוב העדים משום ש"כסא ושרפרף" או "מטה כסא וספסל" (כך בעדי הנוסח השונים) הזכירו את מעשה אלישע והשונמית, הנידון בסוגיא הקודמת, אשר בו הכינה השונמית לאלישע "מטה ושולחן, כסא ומנורה" (מלכים ב ד י).

עיוני פירוש

[2-1] אל יעמד אדם במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר: ממעמקים קראתיך ה' (תהלים קל א). תניא נמי הכי: לא יעמד אדם על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל, לפי שאין גבוהות לפני המקום, שנאמר: ממעמקים קראתיך ה', וכתוב: תפילה לעני כי יעטוף (תהלים קב א)

אין זה "תניא נמי הכי" רגיל, שהרי גם רבי אליעזר בן יעקב, בעל "המימרא", תנא הוא. וכבר הראה ש' ליברמן⁵ שהברייתא המובאת בלשון "תניא נמי הכי", אף היא של רבי אליעזר בן יעקב, שהרי היא מובאת גם בתוספתא ברכות ג יז, עמ' 16:

לא יעמד אדם לא על גבי מטה ולא על גבי ספסל וכסא ולא על גבי מקום גבוה ויתפלל, שנ': ממעמקים קראתיך ה' (תהלים קל א). ואם היה זקן או חולה, מותר.

וגם ההלכה הקודמת, שבתוספתא ג טז (שם), היא של רבי אליעזר בן יעקב על פי המקבילות. נמצינו למדים שהבבלי צדק ביחסו את הברייתא הזאת בגירסא אחת לרבי אליעזר בן יעקב.⁶ והנה, בירושלמי ברכות ב ג, ד ע"ד, ובמגילה א יא, עא ע"ג, מובאת הלכה זו כמימרא אמוראית בלבד, ולא כברייתא:

רבי אידי בר' שמעון בשם רבי יוסה [מגילה: רבי אחא בי רבי שמעון בשם רבי יוחנן]⁷ לא יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל. אמר ר' אבא בריה דרב פפי [מגילה: רבי בא בשם רבי פפא]: ממעמקים קראתיך ה'.

לדעת ליברמן, מן הירושלמי מוכח שלא הכירו את הברייתא של רבי אליעזר בן יעקב, שהרי הביאו את הדברים בשם אמוראים.⁸ וקשה להבין את השתלשלות העניינים: הרי לפי הבבלי, לא זו בלבד שהדברים נמסרו בשם רבי אליעזר בן יעקב מפי אמורא ארץ ישראל, אלא שאף היה אישור עצמאי לעדות זו מאוסף כלשהו של ברייתות, אשר ממנו ציטטו בלשון "תניא נמי הכי", והחומר הזה הגיע בוודאי מארץ ישראל. וכיצד לא ידעו בירושלמי שמדובר בחומר תנאי? ועוד מוקשה מה ששנוי בסיפא של התוספתא: "ואם היה זקן או חולה, מותר". וכי עמידה במקום גבוה עוזרת לזקן או לחולה? ליברמן מפרש:

5 תוספתא כפשוטה א, עמ' 45.

6 אלא שליברמן מציע לגרוס ככתב יד מיינכן ובעל הלכות גדולות מימרא אחת ארוכה בשם ריב"ח משום ראב"י עם תכני הברייתא וללא "תניא נמי הכי", עיין שם. אך גירסא זו היא על פניה השמטת הדומות, שהרי קשה להעלות על הדעת המצאת מתכונת של "תניא נמי הכי" יש מאין בכגון זה.

7 ובקהלת רבה ד יז: "רבי אדא ברבי שמעון בשם רבי נתן: לעולם לא יעמד אדם במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך. מאי טעמא? ממעמקים קראתיך ה'", ופשיטא שרבי נתן זה הוא אמורא, ונראה שגם זה שיבוש של רב אדא ברבי שמעון בשם רבי יוחנן.

8 תוספתא כפשוטה, שם. וראה גם אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 62-63.

חולה מותר. כלומר, בין בעמידה ובין בשכיבה על מקום גבוה. ובפסיקתא דר"כ, שובה, קנ"ח ע"א: תני בשם ר' אליעזר בן יעקב (עיי"ש הע' כ"ד, וכ"ה במדרש תהלים הוצ' בובר ד ט) וכו' ואם אין את יכול להתפלל בתוך ביתך, התפלל על מטתך. ואף על פי שהעניין שם לא לעניין מקום גבוה נשנה, מ"מ נראה שהכל בא מקובץ הלכות של ר"א בן יעקב בעניין שלנו.

פירושו של ליברמן, "בין בעמידה ובין בשכיבה על מקום גבוה", מוקשה, שהרי החידוש הוא בעצם התפילה בתנוחת שכיבה, ומקום גבוה ודאי אינו עוזר בכגון דא, אלא אם כן הוא מיטה.⁹ אך נראה שיש בקושיא זו גופה כדי לעזור לנו להבין את התפתחות העניין: יש להבחין בין הברייתא של רבי אליעזר בן יעקב לבין מימרא של רבי יוסה או רבי יוחנן. הברייתא המקורית כללה רק את המילים "לא יתפלל אדם על גבי מטה ולא על גבי ספסל וכסא, ואם היה זקן או חולה, מותר" או כיוצא באלה, והכוונה היתה "בין בעמידה בין בשכיבה", כדברי ליברמן, ובין בישיבה. אין להתפלל בשכיבה או בישיבה כלל, וכן אין לעמוד על רהיטים אלה ולהתפלל, משום שאינם יציבים דיים וקשה לכוון את הלב מפני חשש נפילה, וכפי שאסור להתפלל בעמידה על גבי אילן או נדבך (משנה ברכות ב ד).

שחזור זה של דברי התוספתא משתמע לא רק מן המילים "ואם היה זקן או חולה מותר" שבסוף הלכה זו, אלא אף מהמשך הדברים שבתוספתא, הלכה יח, עמ' 18: "היה רוכב על החמור, אם יש לו מי שיאחז החמור, ירד למטה ויתפלל, ואם לאו, מתפלל במקומו. רבי אומר: בין כך ובין כך מתפלל במקומו, ובלבד שיהא לבו מכוון". שם החשש הוא לכוונת הלב,¹⁰ ונראה שיש לפרש כך גם את ההלכה שלנו.

במקביל לאיסור להתפלל על המיטה או על הכיסא בכל תנוחה שהיא, איסור שיסודו תנאי והוא מיוחס לרבי אליעזר בן יעקב, אמרו אמוראי ארץ ישראל שאין להתפלל במקום גבוה. "מקום גבוה" פירושו בכל מקום תוואי גיאוגרפי, כגון גבעה או ראש מדרון,¹¹ ולא רהיט כלשהו. האיסור להתפלל במקום גבוה בחוץ, גם על קרקע מוצקה, הוא הנדרש מן הפסוק "ממעמקים קראתיך ה' " על ידי אמוראי ארץ ישראל, ומדובר בדבר אנדה ולא בדבר הלכה. בוודאי אין מקום לומר "אם היה זקן או חולה מותר", שהרי לא באיסור והיתר עוסקים, אלא במידה טובה בעלמא.

אלא שברבות הימים פירשו את דברי האמוראים על פי הברייתא ואת הברייתא על פי דברי האמוראים, והכניסו את דברי האמוראים לתוך הברייתא שבתוספתא. בבבלי עדיין שימרו את המסורת של הבדל בין מימרא לברייתא, אלא שייחסו גם את המימרא לתנא של הברייתא, רבי אליעזר בן יעקב, ולתוך הברייתא הכניסו את הנימוק שבמימרא: "לפי שאין גבהות לפני המקום, שנאמר: ממעמקים קראתיך ה'".

ונראה שגם לכך מיסוד התפילה בתקופת האמוראים. בתקופת התנאים עדיין היה מקום לאסור במפורש את התפילה על גבי המיטה, הכיסא, הספסל והשרפרף, בין בישיבה בין בשכיבה בין בעמידה, וזאת כדי לקבוע את הכלל שתפילה היא בעמידה דווקא, ועל קרקע מוצקה, כדי שיכוון את לבו. אך בתקופת האמוראים כבר היה ברור שמתפללים בעמידה, וחשבו את הדבר לפשיטא. ולכן הגיהו בברייתא "לא יעמוד אדם על גבי... ויתפלל" במקום "לא יתפלל אדם על גבי...", והיה פשוט להם שהתנא מתייחס לעמידה. ואם בעמידה עוסקים, אזי למה להזדקק לטעם שמא תסוח דעתו, כשהאמוראים כבר אסרו בכלל תפילה במקום גבוה מטעם רוחני יותר: "שאינן גבהות לפני המקום, שנאמר: ממעמקים קראתיך ה'".

9 ועוד: ליברמן כתב את הדברים לפני שיצאה הוצאת מנדלקין לפסיקתא דרב כהנא, אבל משם מוכח שכל העדים גורסים "רבי אלעזר" או "רבי אליעזר", ולפי בובר במהדורתו, רק בילקוט ובמדרש תהלים קל מצאנו "רבי אליעזר בן יעקב", ושני אלה הם חיבורים מאוד מאוחרים (מדרש תהלים למזמורים קיט ואילך מאוחר בהרבה משאר המדרש, שנתחבר באיטליה במאה העשירית). ואף על פי כן אין להקפיד באגדה על חילופים כגון אלו, ואפשר שהחליפו רבי אליעזר בן יעקב ברבי אליעזר הגדול. כך נראה לפרש. ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה א, עמ' 45, בעניין החשש היחסי לכוונת הלב על החמור ובריידה מן החמור כשאין לו מי שיאחז בחמורו.

11 ראה משנה שבת כ ג; תוספתא סוכה ג יא, עמ' 269; בבלי ברכות מ ע"א; תענית ז ע"א; מועד קטן ד ע"א; נדה יג ע"א.

[3] ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: המתפלל צריך שיכוון את רגליו, שנאמר: ורגליהם רגל ישרה (יחזקאל א ז).

בירושלמי ברכות א א, ב ע"ג:

זה שעומד ומתפלל צריך להשוות את רגליו. תרין אמורין, רבי לוי ורבי סימון: חד אמר כמלאכים, וחד אמר ככהנים. מאן דאמר ככהנים, לא תעלה במעלות על מזבחי (שמות כ כב), שהיו מהלכים עקב בצד גודל וגודל אצל עקב. ומאן דאמר כמלאכים, ורגליהם רגל ישרה (יחזקאל א ז).

ואפשר שגם כאן יש לפרש את הייחוס ל"רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב" כשילוב של דברי תנאים ואמוראים. אפשר שההלכה המקורית, שהמתפלל צריך להשוות את רגליו, היא של רבי אליעזר בן יעקב, אבל הנימוק הוא של רבי יוסי ברבי חנינא, כאחד מן האמוראים שבירושלמי.

ובאמת נראה שהטעם המקורי לעניין זה היה הטעם הפרוזאי יותר, משום צניעות, וכדין הכהנים, שהרי לא נהגו ללבוש תחתונים, והערווה היתה גלויה לרצפה. אך עזרא פליישר הראה שבתקופת האמוראים התפשטה הקריאה האנטיפונית של הקדושה והכנסת מוטיב המלאכים לברכת יוצר ולעמידה, ואלו גרמו בוודאי לרעיון שמתפללים ברגליים צמודות כדי להידמות למלאכים.

[5-4] אמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: מאי דכתיב לא תאכלו על הדם (ויקרא יט כו)? לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם. אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן אמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל, עליו הכתוב אומר: ואותי השלכת אחרי גויך (מלכים א יד ט). אל תקרי גויך אלא גאיך – אמר הקב"ה: לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים?

לא מצאנו כלל מקבילות לרעיון הזה, שאסור לאכול לפני תפילת שחרית. מצאנו הלכה זו בנוגע למנחה במשנה שבת א ב, ובבבלי היו שניסו להרחיבה גם לעניין מוסף (ראה בבלי ברכות כח ע"ב), שזמנו מוגבל ואינו בתחילת היום. במקרים אלו הקפידו שלא לשבת לאכול לפני התפילה שמא תימשך דעתו באכילה, וישכח. אך בנוגע לשחרית לא מצאנו הקפדה, שהרי זמנה בתחילת היום, וגם אם יאכל ארוחת בוקר אין חשש של ממש שייגרר בסעודתו וישכח להתפלל.

אך בבבלי ברכות יד ע"א מצאנו הקפדה על מעשים כלשהם לפני תפילת שחרית:

אמר רב: כל הנותן שלום לחבירו קודם שיתפלל, כאלו עשאו במה, שנאמר: חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא, אל תקרי במה אלא במה. ושמואל אמר: במה חשבתו לזה ולא לאלוה...

אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן: אסור לו לאדם לעשות חפציו קודם שיתפלל, שנאמר: צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו (תהלים פה יד)...

ונראה שברוח דברים אלו יש להבין גם את הסוגיא שלנו, ולא שיש איסור מיוחד באכילה. וכבר העירו הראשונים ש"לא תאכלו על הדם", אף על פי שהוא פסוק מן התורה ולא מן הכתובים, כפסוקים הנ"ל, הוא אסמכתא בעלמא.¹²

12 משום שתפילה מדרבנן. ואפילו אם תאמר שיש חיוב כלשהו להתפלל מדאורייתא, ודאי שאין חובה להתפלל שחרית דווקא, לפני האכילה דווקא. ראה תלמיד רבינו יונה וריטב"א, על אתר.

[5] אל תקרי גויך אלא גאיך – לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים?

דברים אלו מניחים שהמילה "מתפלל" במימרא זו מתייחסת גם לקריאת שמע, שהיא קבלת עול מלכות שמים, וכשיטת בעל הגמרא בחטיבת אגדה זאת, המדגיש את עניין סמיכת גאולה לתפילה. נראה אפוא שהמילים "אל תקרי גויך אלא גאיך – לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים?" אינן חלק מן המימרא אלא תוספת של בעל הגמרא, שהרי מסר הדרשה משתמע מן הפסוק גם ללא ה"אל תקרי", אולי אף בצורה יותר חזקה: "ואותי השלכת אחרי גוך", השלכת אותי למקום השני לאחר שטיפלת בגופך על ידי אכילה ושתייה. בתוספת זו השיג בעל הסוגיא שתי מטרות: הוא רמז שוב לעניין סמיכת גאולה לתפילה שבו נפתחה חטיבה זו של אגדה (סוגיית "סומך") ושנרמז שוב בסוגיית "חזקיה"¹³, והוא גם הכין מעבר יפה למשנה ג בפירקין, העוסקת בקבלת עול מלכות שמים.¹⁴

13 ושם שינה העורך את החומר שהיה לפניו כדי להסבו לעניין סמיכת גאולה לתפילה. ראה לעיל, הדין בסוגיא כט, "חזקיה", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", ועיוני הפירוש לפיסקאות [10-11].

14 ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".